

MARULIĆEV PRAVOPIS U LATINSKIM AUTOGRAFIMA

B r a n i m i r G l a v i č i ć

UKD: 821.163.42.07 Marulić, M.
Izvorni znanstveni rad

Branimir Glavičić
Stjepana Radića 2
Zadar

Latinski pravopis u humanista nije bio isti kao onaj u klasičko doba. Uočljiva su u tom pogledu veća ili manja odstupanja, mahom srednjovjekovnog podrijetla, koja variraju od pisca do pisca, od djela do djela, a nisu rijetka ni unutar djela jednoga istog pisca. Riječ je upravo o drugačijem ili neujednačenom i nedosljednom bilježenju mnogih glasova. Te je osobitosti nužno poznavati jer o njima ovisi u velikoj mjeri kvaliteta priređivanja recentnih izdanja po strogim zahtjevima suvremene znanosti kritike teksta. Da bi se taj delikatna posao obavio kako valja, a to ovdje znači bez klasiciranja i ujednačivanja, što se do nedavna naširoko prakticiralo, od velike nam je pomoći posjedovanje autografa, napose samoga djela kojega se suvremeno izdanje hoće prirediti. Kad je riječ o Maruliću, tu smo u boljoj situaciji nego kod mnogih drugih naših latinista, jer za mnoga njegova djela posjedujemo autografe. Tako u velikom postotku raspoložemo relevantnim podatcima koji dostatno — iako ne svagdje i u potpunosti — ilustriraju njegovu pravopisnu praksu.

Treba ipak napomenuti da svi Marulićevi autografi nisu podjednako mjerodavni za naš posao. Tako autograf njegova najopsežnijeg djela, *Repertorija*, koji je sazdan na ekscerpiranju velika broja raznorodnih izvora, pokazuje tolike pravopisne razlike da je opravdano uzeti da su one rezultat takvih razlika u njihovih autora, prije nego što bi bile odraz Marulićevih pojačanih neujednačenosti i nedosljednosti. Samo je tako moguće objasniti razlike u pisanju, na primjer, imena proroka Izaije — *Isaias* i *Esaias*, imena maloazijske kraljice *Artemisia* i *Arthemesia*, starožidovskog junaka *Sanson* i *Sampson* ili čak šesterostruko variranje

imena Abelova brata Kajina — *Cayn, Chayn, Chain, Cainus, Caym* i *Caim!* Autograf pak *Starozavjetnih ličnosti* te stara izdanja *Institucije, Evanđelistara* i *De humilitate* imaju samo grafiju *Cayn*.

Međutim, iz analize cjelokupna broja Marulićevih autografa može se zaključiti da je njegov pravopis — imajući u vidu njegovo doba, naglašavam — umjereno neujednačen i da naš pisac teži određenoj ujednačenosti, kadšto i po cijenu nedovoljne razgovijetnosti, i da je u tom pogledu svojim rješenjima ipak bliži današnjim pravopisnim normama od većine svojih suvremenika (npr. u pisanju velikih i malih slova).

Evo sada za ovu prigodu onih znatnijih osobitosti Marulićeva latinskog pravopisa!

Razlike u odnosu na klasički pravopis u Marulića su krupnije na području vokalizma negoli na području konsonantizma, gdje su opet brojnije.

To u najvećoj mjeri vrijedi za diftonge *ae* i *oe*, koji se kao takvi, tj. u klasičkom obliku, rijetko nalaze u njega:

— umjesto *ae*, koje se gotovo isključivo javlja kao odraz raznorodnih izvora — stoga osobito u *Repertoriju* i *Tumaču starih natpisa*, i to gotovo isključivo kad je pisano početnim velikim slovom — nalazi se tzv. repato *e* (ẹ), s kvačicom ispod, koje se razvilo u srednjem vijeku kao redovita zamjena za *ae* i nastavilo se upotrebljavati još dugo i u doba humanizma, npr. *çelum, ẹger, ẹtas, Ẹsculapius, Ẹneas* itd. te u rijetkim dubletama *Ẹque* i *Aeque, Ẹdebant* i *Aedidit, Ẹmilius* i *Aemilius* i dr.;

— međutim, takva zamjena nije ni opća ni jedinstvena: naime, kao zamjena za diftong *ae* javlja se često i samo *e*, tako osobito u uzviku *ue(h)*, pridjevima *leuus, longeuus, imenicama demon, emulus, erumna, fex, hedus, pean, septa, teda, tedium*, uvijek u sufiksu *-eus*, npr. *Hebreus, Judeus, Antheus*, tu i tamo u nastavcima I. dekl., npr. *Abrahe* (gen. sg.), *turbe* (dat. sg.), *naute* (nom. pl.);

— s druge strane, povremeno stoji repato *e* (ẹ) mjesto dugoga ili kratkog *e*: osobito u složenicama glagola *capere*, npr. *accępit, excęptus*, pa, što je zbunjujuće, u *quęri* (od *queror*), *çedere* (»ustupiti«), pojedinačno u vok. sg. II. dekl. *dominę*, abl. sg. III. dekl. *mortę*, *Sydonę*, *sulphurę*, u reduplikacijskom prefiksu *çęcidit*, prilogu *spontanę*, nom. sg. nekih grčkih riječi na *-ę*, npr. *Clitię*, u dubleti *hęres* uz *heres*, *pręsbiter* uz *presbiter*, *lęthum* uz *lethum*, povremeno i drugdje;

— nadalje, repato *e* stoji kadšto mjesto *oe*, npr. *amęnus* mj. *amoenus* i svagda *pręlium* mj. *proelium*;

— mj. *aę* Marulić piše *ę* u pridjevu *ęneus* mj. *a/h/eneus*, a *e* u imenima *Pheton* i *Pasiphe* mj. *Phaęton* i *Pasiphaę*;

— izvorno *oe* u Marulića je također rijetko, npr. *Poeni, Phoebus, Phoenices*; češće je to zamjena za dugo *e*, napose u riječima *foemina, foetus, effoetus, foetura, foecundus, (in)foelix, coena, coenare, coenaculum*, pa zbunjujuće *coeperat* (ne od *coepi*, nego od *capere*); ili je zamjena za klasičko *ae*, npr. *poenitet, poenitentia, moeror, moestus, Moecenas* i *Mecoenas*, pa i zamjena za dva vokala *aę*: *Phoeton* mj. *Phaęton*;

— suprotno tomu, nalazi se *e* mj. *oe* redovito u *obedire*, (in)*obedientia*, *mechus*, *lagena*;

— navedenu neujednačenost, koja se ogleda u dubletama uz diftonge *ae* i *oe*, pojačavaju još ovakve triplete: *poena* — *pęna* — *pena* (uz izvorno *oe*, *repato* i obično *e*); uz izvorno *e*, *repato* *e* i *oe*, *femina* — *fęmina* — *foemina*; uz *repato* *e*, obično *e* i *oe*, *pęnitentia* — *penitentia* — *poenitentia*;

— suprotno različitom i neujednačenom bilježenju izvornih diftonga *ae* i *oe* Marulić konstantno piše samo *u*, koje mu služi i za *u* i za *v*, odnosno u majuskuli ima samo *V*, npr. *uiuus*, *VIVVS*;

— nikada ne piše *w*, nego uvijek *uu*, npr. *uulgo*, što je bio jedan od razloga zašto smo veliku bilješku na kraju *Transita* sv. Jeronima iz god. 1485. odrekli Maruliću (v. *CM IX*);

— kadšto mj. *-lq/uul-* bilježi samo *-lq/u-*, npr. *loquntur*, *persequntur*, *iniquus*, *coqus*, *fugitius* mj. *fugitiuus*;

— također kadšto reducira *-quu-* u *-cu-*, npr. *persecuntur*, a za veznik »kad« ima *promiscue quum* i *cum*;

— isto tako za *i* i *j* ima samo jedan znak - *i*, odnosno *I*, npr. *iter*, *iam*, *Iter*, *Iam*;

— nešto slično našem *j* piše samo u završetku *-ii*, tj. *-ij*, npr. *uitij* i u složenicama glagola *iacęre*, npr. *abijcit*, *conijcit*;

— po tadašnjem običaju često piše *i* mj. *y* u grčkim riječima, npr. *clamis*, *rithmus*, *thimiamia*, *Gerion*, *Phrigia*, i obratno, *y* mj. *i* u latinskim riječima, npr. *lachryma*, *clypeus*, *sydus* i dr.;

— grčki diftong *yi* reducira na *i*, npr. *cinomia* mj. *cynomyia*, *Arpię* mj. *Harpyię*;

— česte su i dublete, napose *desiderium*, *desiderare* i *desyderium*, *desyderare*, *imber* i *hymber*, *ocius* i *ocyus*, *Tiberis* i *Tyberis*, *Gigantes* i *Gygantes*, *elemosina* i *elemosyna* (mj. *elemosyna*), *martyr* i *martir* i dr.;

— ili se *y* piše na krivom mjestu: npr. *Lybia* mj. *Libya*, *Sybilla* mj. *Sibylla*;

— nađe se i pokoja tripleta, npr. uz korektno *Didymus* — *Didimus* i *Dydimus* (s *y* na krivom mjestu);

— na području konsonantizma najviše je nesigurnosti i nedosljednosti u bilježenju glasa *h*: ili se *h* nepotrebno piše, npr. *charus*, *charitas*, *lethum*, *theda*, *cohercere*, pa i zbunjujuće *honestus*, *hostium* (nije od *hostis*), pa u trokratnom *ha*, *ha*, *ha*, što nije uzvik smijeha, nego tuge *a*, *a*, *a*; ili se ne piše gdje je etimološki potrebno, npr. *exibere* mj. *exhibere*, *orti* mj. *horti* (nije od *orior*, nego od *hortus*); ili se piše na krivom mjestu, npr. *hoe* mj. *ohe*, što kadšto dovodi do neprepoznatljivosti kao u *inhiebat* (*Rep.* II 183), imperfekt od *hinnire*, mj. *hinniebat* ili *hiacum* (*Dav.* V 23), što su izdavači, ne prepoznavši ga, emendirali u *hiatum*, a riječ je, kako smo pokazali (*Filologija*, 1995), o srednjovjekovnoj grafiji za *Iacchum* = *Bacchum* = *vinum*!;

— sve to napose vrijedi za grčka i hebrejska vlastita imena, kojih je pravopis, zbog još nedovoljna poznavanja tih jezika za humanizma, najčešće neadekvatan i kaotičan, kakav će ostati sve do doba klasicizma;

— stoga i u Marulića čitamo *Caribdis* mj. *Charybdis*, *clamis* mj. *chlamys*, *spera* mj. *sphaera*, *Archadia* mj. *Arcadia*, *Elicia* mj. *Eileithya*, *Thimoteus* mj. *Timotheus*, *Sthesichorus* mj. *Stesichorus*, *Anthiocus*, mj. *Antiochus*, *Methamorphoses* mj. *Metamorphoses*, *heunucus* mj. *eunuchus*, *Phiton* mj. *Python*; tu su i dublete *eremus* i *heremus*, *Israel* i *Israhel*, *Holophernes* i *Olophernes*, pa triplete poput *Canaan*, *Chanaan*, *Canahan*, *Caleb*, *Caleph*, *Chaleph*, *Leucothoe*, *Leuchotoe* i *Leuchothoe*;

— umjesto grčke aspirate može se naći latinsko *f*, npr. *blasfemia*, *fantasma*, *Fenis* (!) mj. *Phoenix*, i obratno, *ph* mj. *f* u latinskim riječima poput *phanum*, *prophanus*, *Ruphinus*, *Phalisci* i dr.;

— česta je zamjena sloga *-ti-* za klasičko *-ci-* i obratno: tako osobito u riječima *conditio*, *conuitium*, *inditium*, *offitium*, *solatium*, *suspitio* i dr. — *amicicia*, *inimicicia*, *nuncius*, *nunciare*, *ocium*, *pudicicia*, *spurcicia*, *precium*, *spacium* itd.; tu su i dublete *auaritia* i *auaricia*, *malitia* i *malicia*, *satiare* i *saciare*, *mollities* i *mollicies*, *negotiatores* i *negociatores*, *propitiatio* i *propiciatio*, pa i *struthio* i *strucio* itd.;

— asimilacija je češća nego u klasika: tako se uvijek nalazi *iccirco* mj. *idcirco*, *quicquid* mj. *quidquid*, *quippiam* mj. *quidpiam*, *solemnis* mj. *solemnis*;

— za asimilaciju po mjestu izgovora *nd* mj. *md* ima mnogo primjera: *quandiu*, *tandium*, *circundo*, *uenundo*, ali *dumtaxat*, a stalna je asimilacija uz labiovelar *qu*, npr. *nanque*, *nunquid*, *quanquam*, *tanquam*, (n)*unquam*, u sufiksu *-cunque*, npr. *quicunque*, *plerunque*, pa i u *cunque* = *et cum*;

— Marulić uvijek piše *quanuis* mj. *quamuis*;

— neasimilirani su oblici rjeđi nego asimilirani, a zamjetni su uz prefiks *sub*, *con* i *ob*, npr. *submissus*, *submotus*, *subreptus*, *subfectus*, *subpositus*, *conlocutor*, *conlegimus*, *obprobrium*, *obfirmo*;

— neke riječi piše Marulić s jednim konsonantom gdje su u klasika dva, a neke s dva konsonanta gdje je u klasika jedan: tako osobito *palium*, *brachium*, *abreuiare*, ali *clientella*, *loquella*, *tutella*, *anhellus*, *camellus*, *bellua*, *ruffus*, uvijek *Neptunus*, pa zbunjujuće *buccula* (>junica<), *annulus* (>prsten<), povremeno i *deffendere*, *deffensor*, *deffensio*, *filiolli*, *Fabiolla* i dr.;

— tu su i dublete *milía* i *millia*, *quattuor* i *quatuor*, *rettulit* i *retulit*, *sagitta* i *sagita*, *stillare* i *stilare*, *tolerare* i *tollerare*;

— nađe se i *geminata* na krivom mjestu: tako uvijek *Peloponessus* mj. *Peloponnesus*;

— suprotno klasičkom uzusu Marulić neke riječi piše zajedno, a neke rastavljeno:

— zajedno piše *siquis*, *nequis*, pa i *siquisquam*, *siquomodo*, *nequando*, *siuis*, prijedložne izraze *prętermodum*, *supramodum*, *econtra*, *nihilominus*, *exaduerso*, *proculdubio* te, što je interesantno, i složene brojeve, npr. *uigintitria*, *quadragintadu*, *uigesimaoctaua* itd.;

— rastavljeno pak piše enklitičke čestice *-ne*, *-ue*, *-met*, npr. *an ne*, *non ne*, *se metipsum*, *quid ue*, udvostručeno *se se*, zatim *quod si*, *quando quidem*, *pro ut*, *ut pote*, *ante quam*, *post quam*, *ante hac*, *at tamen*, *quam obrem*, *quis quis*, pa i *trium uir*, *sex uir* i dr.;

— konsonantsku skupinu *-ct-* reducira na *-t-*, i to uvijek u riječi autor i *autrix* (samo izuzetno nalazi se *auctor* u *Repertoriju*, ovisno o izvorima, npr. u duljem naslovu *Multa et uaria* koji je pisala tuđa ruka), a povremeno i drugdje: *dialectici* mj. *dialectici*, *Philotetes* mj. *Philoctetes*, *philateria* mj. *phylacteria*;

— suprotno tomu povremeno piše *-ct-* mj. *-t-*, *uictricus* mj. *uitricus*, *Auctolicus* mj. *Autolicus*, *Octalicia* mj. *Otalicia* te zbunjujuće *inuictus* mj. *inuitus* (»nerado«);

— umjesto klasičkoga *-rt-* i *-lt-* piše teže konsonantske skupine *-rct-* i *-lct-*: tako uvijek *arctus*, *arcte*, *coarctare*, *referctus*, *mulcta*, *mulctare*, *mulctatio*;

— *s* u složenicama s prefiksom *ex-* po tadašnjem običaju uglavnom ne piše: *extare*, *expectare*, *expirare*, *exinguere*, *extirpare*, *execrare*, *execrabilis*, *exoluere*, *exurgere*, *exequi*, *exuperare*, *exaltare*, ali *exspoliare* i *exsiccare* uz *exiccare*;

— neke se riječi javljaju u Marulića u drugačijem glasovnom liku nego u klasika, npr. uz opće *epistola* mj. *epistula* čitamo i *ualitudo* mj. *ualetudo*, *beniuolus*, *beniuolentia*, ali uvijek *benedicere* i *benemeritus*, *Ariopagus* mj. *Areopagus*, *monstruosus* mj. *monstruosus*, *internitio* mj. *internecio*, *spiritalis*, *spiritaliter* mj. *spiritualis*, *spiritualiter*, kadšto *impartire* mj. *impertire*, *promiscue uindicare* i *uendicare* te uvijek *iocundus* mj. *iucundus*, osim u *Repertoriju*, ovisno o raznim izvorima;

— za Marulića su karakteristične i haplogogije *idolatra*, *idolatria* mj. *idololatra*, *idololatria*, *hippotamus* mj. *hippopotamus*, *Eriston* mj. *Erysicthos*, a može se naći i srednjovjekovno *extimare* mj. *existimare*;

— pisanje grčkih riječi odražava u nekim slučajevima bizantski izgovor, npr. *psichi* (od *psychē*) — otuda u naslovu njegova zagubljenog djela *Psychiologia*; isto vrijedi i za pisanje *echi* (od *echei*), *endelechia* (od *entelecheia*), *Iagrus* od *Oeagrus* i dr.;

— kao što je već rečeno, Marulić je u pisanju majuskula i minuskula vrlo blizak današnjoj praksi: vlastita imena i pridjeve izvedene od njih piše velikim početnim slovom, izuzevši *egyptus*, *ethiops*, *ethiopia*, *gygantes* i *deus* (i za kršćanskoga boga), što uvijek piše minuskulom;

— spomenimo i njegovu ujednačenost i po cijenu nedovoljne razgovijetnosti, to osobito u kraticama, npr. *M.* služi mu za *Marcus* i *Manius* (za što u klasika služi posebna kratica *M'*), zatim *p̄* za *pre*, npr. u *preter*, i za *pre*, npr. u *precium*; *q̄* za *que*, npr. u *querere*, i za *que*, npr. u *queri*; *p* za *per*, općenito i za *par*, izuzetno, u *partem*;

Evo još nekoliko kurioziteta:

— *sc* mj. *s*, npr. *scquire*, *scquitia* mj. *squire*, *squitia*, *Vulscinius* mj. *Vulsinius*, a nađe se i zbunjujuće *Scylla* u značenju *Sylla* (diktator);

— i obratno, *s* mj. *sc*, npr. *Rosius* mj. *Roscius* te zbunjujuće *Sylla* mj. *Scylla* (et *Carybdis*);

— *sc* mj. *ss*: *capescere*, *nosce* (= *nosse*), što nije dobro emendirati, jer nije riječ o lapsusu, nego o onodobnoj grafiji;

— srednjovjekovno *c* mj. *sc*: *cyphus* mj. *scyphus*, *cyniphes*, ali i *sciniphes*;

— u mletačkom govoru *g* = *z*: *zentilium* mj. *gentilium*;

— *G* mj. *I* (tipično srednjovjekovno): neprozirno *filius Gemini*, što je *interpretatio Latina* za *Beniamin*;

— i obratno, *I* mj. *G*: *lessen* (*predio* u donjem Egiptu) mj. *Gessen*.

Ponegdje nam Marulićeva pravopisna praksa pomaže barem u relativnom datiranju njegovih djela kojih kronologija pokazuje mnogo nepoznanica. Stoga, kad u *Repertoriju* riječ *coniunx* piše sa *n*, očito je da je to djelo nastalo ranije od njegova *Tumača starih natpisa*, u kojem na jednom mjestu izrijekom veli da tu riječ valja pisati bez *n*, dakle *coniux*. Također, kad u *Starozavjetnim ličnostima* i u *Dijalogu o Herkulu* veznik »kad« piše isključivo *cum*, a u *Davidijadi* i u *Tumaču starih natpisa* pretežito *quum* i to je onda podatak koji pomaže u određivanju bar relativne kronologije tih djela.

Toliko o autografima. Ovdje još samo uzgred napominjem da je pravopis kasnijih, tuđih prijepisa i starih izdanja Marulićevih djela unekoliko mijenjan u odnosu na njegove autografe, i stoga su oni nužno slabije pouzdani za priređivanje recentnih kritičkih izdanja. U to se možemo lako uvjeriti ako usporedimo, na primjer, tiskano izdanje *Dijaloga o Herkulu* iz god. 1524. s nedavno otkrivenim autografom, u kojem stoji u naslovu *conlocutores*, a u tiskanom izdanju s asimilacijom *collocutores*. Jasno je, dakle, da u recentnim izdanjima valja ostaviti neasimilirani oblik *conlocutores*.

I na koncu, još samo jedna napomena. Prigovor nekih kritičara izrečen Maruliću da se on, kao humanist, morao striktnije pridržavati klasičkih norma, ne stoji: jest on prihvatio humanizam, ali nije zato odbacio Bibliju i patristiku, jer je u njima nalazio trajnu inspiraciju za svoje književno stvaranje, pa su stoga elementi prethumanističkoga latinskog jezika i pisma u njega relativno česti, razumljivi i posve opravdani.